

УДК 351.77:616.98:342.7

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА З ПРОТИДІЇ ВІЛ-ІНФЕКЦІЇ/СНІДУ: ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ

В. В. Дацюк,

викладач Київського міського медичного коледжу

У статті досліджуються проблеми стигми та дискримінації людей, що живуть з ВІЛ/СНІДом. Зокрема, виділені причини стигми та дискримінації у закладах охорони здоров'я, серед яких: недостатні знання персоналу про шляхи передавання та ризику інфікування ВІЛ; упереджене ставлення і необґрунтовані припущення щодо статевого життя людей, які живуть з ВІЛ; страх медичних працівників інфікуватися на робочому місці. Як наслідок – знижується якість надання допомоги ВІЛ-інфікованим чи хворим.

На прикладі досвіду деяких країн показано, що зниження стигматизації та дискримінації не лише приводить до адаптації та інтеграції людей, що живуть з ВІЛ/СНІДом, у суспільне життя, а й сприяє зниженню поширеності ВІЛ/СНІДу. Наголошується, що стратегічна політика держави у сфері охорони здоров'я має захищати права ВІЛ-інфікованих та надавати їм можливість брати безпосередню участь в ухваленні рішень, що стосуються ВІЛ/СНІДу на законодавчому рівні. Акцентується увага на тому, що стигма і дискримінація людей, які живуть з ВІЛ/СНІДом, – це системна суспільна проблема, яка потребує комплексного розв'язання. При цьому успіх можливий у разі спільних зусиль держави і суспільства.

Ключові слова: стигма, дискримінація, ВІЛ/СНІД, права людей, якість життя, державна політика.

V. V. Datsyuk,

Teacher of the Kyiv City Medical College

STATE POLICY ON HIV/AIDS-INFECTION: OVERCOMING DISCRIMINATION

In the article the problems of stigma and discrimination against people living with HIV/AIDS are investigated. In particular, the causes of stigma and discrimination in health care are highlighted, including: insufficient knowledge of personnel on transmission risks of HIV infection; prejudice and unreasonable assumptions about the sexual life of people living with HIV; the fear of health care workers to be infected in the workplace. The consequence is the reduction of quality of care for HIV-infected patients.

The experience of some countries shows that the reduction of stigma and discrimination not only leads to adaptation and integration of people living with HIV/AIDS in public life, but also helps to reduce the prevalence of HIV/AIDS. It is noted that the strategic policy of the state in the health sector should protect the rights of HIV-infected and give them the opportunity to participate directly in making decisions regarding HIV/AIDS on legislation level. The author draws attention to the fact that the stigma and discrimination of people living with HIV/AIDS is a systemic problem that requires a comprehensive solution. This success is possible with the joint efforts of the state and society.

Key words: stigma, discrimination, HIV/AIDS, human rights, quality of life, state policy.

В. В. Дацюк,

преподаватель Киевского городского медицинского колледжа

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА ПО ПРОТИВОДЕЙСТВИЮ ВИЧ-ИНФЕКЦИИ/СПИДА: ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ ДИСКРИМИНАЦИИ

В статье исследуются проблемы стигмы и дискриминации людей, живущих с ВИЧ/СПИДом. В частности, выделены причины стигмы и дискриминации в заведениях здравоохранения, среди которых: недостаточные знания персонала о путях передачи и рисках инфицирования ВИЧ; предвзятое отношение и необоснованные предположения относительно половой жизни людей, живущих с ВИЧ; страх медицинских работников инфицироваться на рабочем месте. Как следствие – снижается качество предоставления помощи ВИЧ-инфицированным или больным.

На примере опыта некоторых стран показано, что снижение стигматизации и дискриминации не только приводит к адаптации и интеграции людей, живущих с ВИЧ/СПИДом, в общественную жизнь, но и способствует снижению распространенности ВИЧ/СПИДа. Отмечается, что стратегическая политика государства в сфере здравоохранения должна защищать права ВИЧ-инфицированных и предоставлять им возможность принимать непосредственное участие в принятии решений, касающихся ВИЧ/СПИДа на законодательном уровне.

Ключевые слова: стигма, дискриминация, ВИЧ/СПИД, права людей, качество жизни, государственная политика.

© Дацюк В. В., 2016

Постановка проблеми. Епідемія ВІЛ/СНІДу продовжує залишатися серйозною проблемою для системи охорони здоров'я України, яка на національному рівні загрожує національній безпеці України [1; 3; 6].

Якщо в 1995 р., за оцінкою ВООЗ, Україна належала до країн із низьким рівнем поширення ВІЛ, то в сучасний період вона страждає від однієї з наймасштабніших в європейському регіоні епідемій [1; 6; 14]. За даними Європейського центру епідеміологічного моніторингу ВІЛ/СНІДу, частота нових випадків ВІЛ в Україні перевищує показники майже всіх європейських країн, а рівень захворюваності на СНІД практично найвищий – у 2013 р. він склав 47,6 на 100 тис. осіб [6; 17]. Хоча рівень поширення ВІЛ серед населення України не настільки високий, як, наприклад, в африканських країнах, але тенденції поширення ВІЛ свідчать про реальну можливість виходу епідемії за межі груп ризику і переходу її з концентрованої стадії в генералізовану [2; 8; 9]. За даними ДУ “Український центр контролю за соціально небезпечними хворобами Міністерства охорони здоров'я України”, з 1987 р. по січень 2015 р. офіційно було зареєстровано 264489 ВІЛ-позитивних осіб, з яких число хворих на СНІД становило 75577 осіб, 35425 осіб померло від СНІДу [6].

З 2001 р. випадки ВІЛ-інфекції реєстрували вже у всіх областях України, найураженішими були і досі залишаються південні та східні області (Дніпропетровська, Донецька, Одеська, Миколаївська, Херсонська, м. Київ та Севастополь, а також АР Крим), де кількість ВІЛ-позитивних становить від 360 до 600 осіб на 100 тис. населення (ці показники значно перевищують середній по країні) [6; 17].

Аналіз останніх публікацій за проблематикою та визначення невирішених раніше частин загальної проблеми. Для зниження рівнів захворюваності та смертності від ВІЛ-інфекції/СНІДу затверджено Загальнодержавну цільову соціальну програму протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу на 2014–2018 рр. Передбачається виконання цієї програми шляхом забезпечення державної системи надання якісних і доступних послуг у контексті реформування системи охорони здоров'я та соціальної сфери. Метою програми є не тільки наближення до нуля нових випадків інфікування ВІЛ серед груп ризику, а й формування толерантного ставлення до людей, що живуть з ВІЛ, зниження рівня стигми та дискримінації у суспільстві тощо.

Сьогодні проблема стигми та дискримінації, пов'язаної з ВІЛ/СНІДом, розглядається світовою спільнотою в контексті прав та свобод людини [15; 16; 18].

У червні 2001 р. на Спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН з ВІЛ/СНІДу була прийнята “Декларація про прихильність справі боротьби з ВІЛ/СНІДом”. Це свідчить про всесвітнє визнання важливості боротьби зі стигмою та дискримінацією у зв'язку з ВІЛ/СНІДом. У Декларації наголошується, що боротьба зі стигмою та дискримінацією є передумовою для ефективних заходів з профілактики та лікування, і підкреслюється, що дискримінація на основі ВІЛ-позитивного статусу є порушенням прав людини [13; 18].

З огляду на це проблематика повноцінної інтеграції та адаптації ВІЛ-інфікованих в суспільне життя стає дедалі актуальнішою.

Метою цієї роботи є дослідження проблем державної політики з протидії ВІЛ-інфекції та СНІДу в частині протидії стигматизації й дискримінації носіїв ВІЛ і хворих на СНІД та окреслення шляхів її розв'язання.

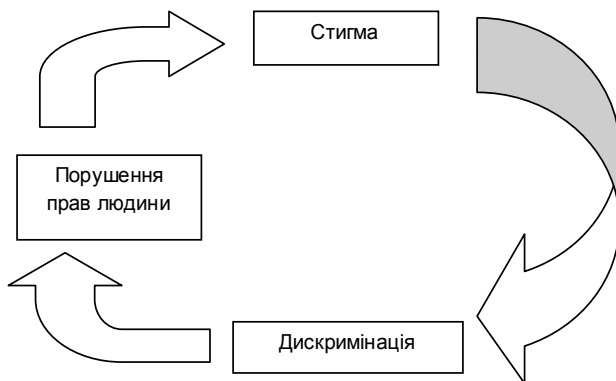
Виклад основного матеріалу. Проблема стигматизації та дискримінації щодо хворих з ВІЛ та СНІДом, стосується багатьох медичних закладів у всьому світі, зокрема у країнах, які найбільше постраждали від епідемії.

Стигма – це явище, яке визначає статус людини та поведінку оточення стосовно неї. Стигма призводить до знецінення людини. У соціумі стигма виявляється як негативна ознака [4; 5; 9]. Стигма виявляє себе як дволикий Янус: з одного боку, це несправедливе негативне ставлення до людей, що належать до певної групи (людей з ВІЛ), а з другого, вона прихована від суспільства та змушує людей уникати тестування на ВІЛ та звертатися за медичною допомогою.

Наявність стигматизації в суспільстві завжди призводить до дискримінації [3; 4]. Дискримінація – це негативні вчинки, що спричинені стигмою, і здійснюються з метою девальвації (знецінення) та зниження життєвих можливостей стигматизованої людини, визначається як навмисне обмеження прав частини населення, окремих соціальних груп чи індивідів за певною ознакою (раса, вік, стать, національність, релігійні переконання, сексуальна орієнтація, стан здоров'я, вид занять тощо). Причому, якщо обмеження підкріплені законодавством, дискримінація стає правовою [10; 12; 13].

Важливо відзначити, що стигма та дискримінація взаємозалежні одне від одного: стигматиза-

ція спричиняє дискримінацію, яка, у свою чергу, зумовлює внутрішню стигму, яка заохочує та підсилює стигматизацію, створюючи, таким чином, замкнене коло, порушує права людини, що демонструє рисунок [11; 13].

Стигма, дискримінація та порушення прав людини: замкнене коло

Стигма у сфері охорони здоров'я. Серед причин стигми та дискримінації в закладах охорони здоров'я, насамперед, слід виділити: недостатні знання персоналу про шляхи передавання та ризики інфікування ВІЛ; упереджене ставлення і необґрунтовані припущення щодо статевого життя людей, які живуть з ВІЛ; страх медичних працівників інфікуватися на робочому місці [7].

Як результат – медичні працівники можуть обрати таку лінію поведінки (уникати контакту з хворим, не проводити обстеження, не виконувати різноманітні маніпуляції тощо), яка не дасть змоги ВІЧ-інфікованим та іншим уразливим групам населення своєчасно отримати рятівну допомогу та підтримку. Це пов'язано з тим, що у медичних працівників немає гарантії захисту від вірусу ВІЛ та доступу до ліків для постконтактної профілактики [7].

Унаслідок стигми та дискримінації знижується якість надання допомоги інфікованим чи хворим (або тим, у кого підозрюють інфекцію) [7]. Стигма відлякує людей, яким потрібна допомога, та знижує ефективність профілактики через обмеження доступу до такої допомоги. Прояви стигми та дискримінації в медичних закладах збільшуються і це робить свій внесок у недостатнє розуміння важливості таких послуг, пов'язаних з ВІЛ, як добровільне консультування та тестування, а також програми профілактики передачі ВІЛ від матері до дитини [5; 7]. Це дуже важливо, оскільки доступ до цих життєво важливих послуг залежатиме від того, наскільки у ме-

дичних закладах визнаватимуть і поважатимуть права ВІЛ-позитивних клієнтів.

Слід зазначити, що негативне ставлення медичних працівників зумовлене не тільки різними уявленнями та міфами про ВІЛ і СНІД, браком знань про шляхи та ризики передавання ВІЛ у медичних закладах, а також перебільшеним ризиком інфікування ВІЛ на робочому місці. Це також пов'язано ще з недостатньою кількістю ліків і засобів медичного призначення [7]. Це також може призводити до стигматизації на основі сексуальної орієнтації або певних поведінкових практик, серед яких наркоманія та проституція. Наслідком цього є подвійна стигматизація користувачів медичних послуг як ВІЛ-позитивних людей та представників уразливих до ВІЛ груп.

Досвід розв'язання проблем, пов'язаних зі стигмою та дискримінацією в деяких країнах.

У багатьох країнах напрацьовано безцінний досвід боротьби зі стигмою, дискримінацією та порушеннями прав людини у зв'язку з ВІЛ. Реалізуються проекти, програми та вживаються заходи, в ході яких застосовуються інноваційні методи. Вивчення досвіду боротьби зі стигмою та дискримінацією в інших країнах допоможе зрозуміти на чому, насамперед, мають бути сконцентровані зусилля. У цьому сенсі цікавий досвід Франції, яка змогла подолати епідемію, знизити показники інфікованості та продовжити життя ВІЛ-інфікованим. На сьогодні Франція є одним із основних донорів глобального фонду боротьби зі СНІДом [13].

У Франції постійно стартують програми, які сприяють зміні стереотипів щодо проблеми ВІЛ/СНІДу, які панують у суспільстві, протидії дискримінаційному ставленню до уражених вірусом. У Франції одним із гасел боротьби зі СНІДом є: "Не можна боротися зі СНІДом і водночас не боротися з дискримінацією людей, які захворіли". Державна стратегія подолання епідемії включала: надання правдивої інформації про епідеміологію, етіологію, патогенез, клінічний перебіг ВІЛ-інфекції та методи профілактики інфікування; доступ до медичної допомоги, системного лікування, найсучасніших медикаментів; забезпечення кожного громадянина Франції та іноземців картою медичного страхування, яка гарантує повернення всіх витрат з обстеження та лікування; проведення навчання в лікувальних установах з метою розвіювання міфів і стереотипів, які призводять до стигматизації та дискримінації хворих.

Завдяки потужній інформації щодо ВІЛ/СНІДу в соціумі Франція стабілізувала ситуацію щодо стигми та дискримінації [13].

У близькій до нас Білорусі був реалізований проект, спрямований на залучення людей, які живуть з ВІЛ, у заходи з профілактики ВІЛ/СНІДу [13]. Основна увага проекту приділялася зміні стигматизуючого ставлення до людей, що живуть із ВІЛ. Поряд з іншими заходами, у рамках цього проекту проводилася інформаційна та правозахисна кампанія для населення з метою підвищення інформованості про стигму та дискримінацію, пов'язані з ВІЛ та їх зниженням. Були організовані фотовиставки/інсталяції під назвою “Двері”, яка описує, як ВІЛ проникає в життя людей, і як вона змінюється через це. У ході цієї кампанії відбувалася постійна взаємодія із засобами масової інформації та урядовими органами. Досвід проекту свідчить про необхідність всеосяжного і комплексного розв'язання проблеми стигми та дискримінації, пов'язаної з ВІЛ.

Проект, спрямований на покращення якості життя людей з ВІЛ/СНІДом, був проведений у Південній Африці. Однією з цілей цього проекту було подолання стигми і заохочення підтримки людей, що живуть із ВІЛ. Завдяки цьому проекту в цілому покращилося ставлення до людей, які живуть із ВІЛ, і значно зменшився рівень необхідності щодо ВІЛ/СНІДу [13].

Таким чином, позитивний досвід розв'язання проблеми стигми та дискримінації, пов'язаної з ВІЛ/СНІДом в інших країнах, необхідно враховувати та втілювати в українське суспільство. Безумовно, досвід інших країн не можна сліпо переносити на українську реальність, необхідно враховувати особливості та ментальність нашого суспільства.

Парадигма державної політики України у сфері охорони здоров'я взагалі та у сфері протидії ВІЛ/СНІДу зокрема має бути заснована на розумінні того, що здоров'я людини – це соціально-економічна цінність, а здійснення скоординованих дій, спрямованих на покращення здоров'я націй, – стратегічний пріоритет держави. Стратегічна політика держави у сфері охорони здоров'я має захищати права й обов'язки ВІЛ-інфікованих та надавати можливість представляти інтереси в різних структурах. ВІЛ-інфіковані/хворі на СНІД повинні мати можливість брати безпосередню участь в ухваленні рішень, що стосуються ВІЛ/СНІДу на законодавчому рівні. Це буде сприяти подоланню нерівності та унеможливить виникнення дискримінації.

Висновки

1. Стигма та дискримінація, пов'язана з ВІЛ/СНІДом, які існують в нашому суспільстві, не тільки обмежують права ВІЛ-інфікованих та заважають їх адаптації у суспільне життя. Саме стигма, пов'язана з ВІЛ/СНІДом, заважає відкритому обговоренню причин епідемії та вжиттю ефективних заходів щодо протидії епідемії цих захворювань.

2. Першим шляхом подолання стигми та дискримінації є відкрите визнання існування цієї проблеми. Це є передумовою для успішної мобілізації держави, суспільства та окремих людей для протидії епідемії ВІЛ/СНІДу, інтегруванню в суспільне життя людей з ВІЛ/СНІДом. Замовчування цієї проблеми може призвести до заперечення її існування і гальмує прийняття невідкладних заходів для її розв'язання.

3. Подолати стигму та дискримінацію в українському суспільстві можливо за допомогою освіти, яка робить те, чого не вдається жодному антидискримінаційному законодавству, змушує людей побороти страхи. При цьому важливо, щоб люди отримували знання не тільки про ризики, шляхи інфікування, а й про права людей, які живуть з ВІЛ, про стигму та дискримінацію, пов'язану з ВІЛ/СНІДом.

4. Сучасний стан проблеми ВІЛ/СНІДу свідчить про недосконалість державної політики в частині протидії стигматизації та дискримінації, пов'язаної з ВІЛ/СНІДом, що вимагає впровадження широких освітніх та виховних програм серед населення, у медичних установах, в освітніх закладах. Це не тільки буде впливати на подолання стигматизації та дискримінації ВІЛ-інфікованих, а й сприятиме адаптації та інтеграції в суспільство людей, постраждалих унаслідок ВІЛ/СНІДу.

Перспективи подальших досліджень. Отже, аналіз проявів стигми та дискримінації в різних країнах переконливо свідчить, що стигма та дискримінація, які пов'язані з ВІЛ/СНІДом, – це системна проблема, яка потребує комплексного підходу та зусилля держави й суспільства в цілому. Проблема стигми та дискримінації, пов'язана з ВІЛ/СНІДом, потребує подальшого вивчення. При цьому, насамперед, слід приділяти увагу освітнім програмам із залученням усіх прошарків суспільства.

Список використаних джерел

1. Буяджи Д. Вразливі групи в контексті епідемії ВІЛ/СНІДу. Виклик та подолання: ВІЛ/СНІД та права людини в Україні / Д. Буяджи, Т. Семіта. – Київ : ПРООН в Україні, 2008. – С. 24–32.
2. Варбан М. Ю. Політики та програми боротьби з ВІЛ/СНІД на робочих місцях / М. Ю. Варбан, І. Л. Демченко. – Київ : МБФ “Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні”, 2005.
3. Гейдар Л. Соціальна реклама та інформування з проблеми ВІЛ/СНІД в Україні: можливості впливу на зміни в поведінкових практиках / Л. Гейдар, Г. Довбах // Соціальна реклама в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку : матеріали конференції. – Київ: Фоліант, 2004.
4. Кальченко А. М. Оцінка рівнів стигматизації та дискримінації ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД серед працівників лікувально-профілактичних установ України / А. М. Кальченко // Зб. наук. пр. співробіт. НМАПО імені П.Л.Шупика. – 2013. – Вип. 22 (4). – С. 129–135.
5. Лось В. Право на недискримінацію у сфері праці. Виклик та подолання: ВІЛ/СНІД та права людини в Україні / В. Лось. – Київ: ПРООН в Україні, 2008. – С. 110–121.
6. Оцінка виконання Загальнодержавної програми забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2009–2013 роки в Україні : зведений звіт / ЮНЕЙДС Україна, 2013. – 79 с.
7. Попередження стигми та дискримінації у зв'язку з ВІЛ по відношенню до медичних працівників та пацієнтів медичних закладів : керівництво для викладачів і матеріали для учасників тренінгів / Міжнар. організація праці. Об'єднана програма ООН з ВІЛ/СНІД, 2012.
8. Протидія епідемії ВІЛ/СНІДу в молодіжному середовищі / О. М. Балакірева, М. Ю. Варбан, О. Р. Артюх. – Київ : Представництво ЮНІСЕФ в Україні; Держ. центр соціал. служб для молоді ; Укр. ін-т соціал. дослідж., 2001. – 80 с.
9. Семігіна Т. Іміджі СНІДу на газетних шпальтах як віддзеркалення ставлення суспільства до нової соціальної проблеми / Т. Семігіна // Людина, природа, суспільство : зб. тез конф. – Київ : НаУКМА, 1997. – С. 172–173.
10. Скворцов Л. В. Толерантность: иллюзия или средство спасения? [Электронный ресурс] / Л. В. Скворцов. – Режим доступа : http://www.toleranec.ru/review-hist/ill_ili_sredstvo.html
11. Соціальна робота з людьми з ВІЛ/СНІДом : метод. посіб. / Т. Семігіна, О. Банас, Н. Венедиктова та ін. – Київ, 2007.
12. Ставлення суспільства до людей, які живуть з ВІЛ. Доступність послуг та права людей, які живуть з ВІЛ в Україні : результати соціального дослідження. – Київ, 2004.
13. Стигма, дискримінація і порушення прав чоловека в связи с ВИЧ. Информационный бюллетень

References

1. Buiadzhy, D. and Semita, T. (2008), “Vulnerable groups in the context of HIV/AIDS”, *Vyklyk ta podolannia: VIL/SNID ta prava liudyny v Ukraini* [Challenge and Response: HIV/AIDS and Human Rights in Ukraine], UNDP in Ukraine, Kyiv, Ukraine.
2. Varban, M.Yu. and Demchenko, I.L. (2005), *Polityky ta prohramy borot'by z VIL/SNID na robochykh mistsiakh* [Policies and programs on combat against HIV/AIDS in the workplace], “International HIV/AIDS Alliance in Ukraine”, Kyiv, Ukraine.
3. Hejdar, L. and Dovbakh, H. (2004), “Social advertising and information on HIV/AIDS in Ukraine: opportunities to influence changes in behavioral practices”, *Sotsial'na reklama v Ukraini. Suchasnyj stan ta perspektyvy rozvytku* [Social advertising in Ukraine. The current state and prospects of development], *Materialy konferentsii* [Conference proceedings], Kyiv, Ukraine.
4. Kal'chenko, A.M. (2013), “Assessment of levels of stigma and discrimination of HIV-positive and AIDS patients among employees of medical institutions of Ukraine”, *Zbirnyk naukovykh prats' spivrobitnykiv Natsional'noi medychnoi akademii pislidiplomnoi osvity imeni P.L.Shupyka*, vol. 22(4)/2013, pp. 129–135.
5. Los', V. (2008), “The right to non-discrimination in the workplace”, *Vyklyk ta podolannia: VIL/SNID ta prava liudyny v Ukraini* [Challenge and Response: HIV/AIDS and Human Rights in Ukraine], UNDP in Ukraine, Kyiv, Ukraine.
6. Otsinka vykonannia Zahal'noderzhavnoi prohramy zabezpechennia profilaktyky VIL-infektsii, likuvannia, dohliadu ta pidtrymky VIL-infikovanykh i khvorykh na SNID na 2009-2013 roky v Ukraini: zvedenyj zvit [Assessment of the National Program for HIV prevention, treatment, care and support for HIV and AIDS patients in 2009-2013 in Ukraine: Consolidated Report], UNAIDS Ukraine, 2013, Kyiv, Ukraine.
7. Poperedzhennia styhmy ta dyskryminatsii u zv'iazku z VIL po vidnoshenniu do medychnykh pratsivnykiv ta patsiientiv medychnykh zakladiv. Kerivnytstvo dlia vykladachiv i materialy dlia uchasnykiv treninhiv [Warning stigma and discrimination due to HIV relating to health care workers and patients of medical institutions. Guide for teachers and materials for training participants], International Labor Organization. Joint United Nations Program on HIV/AIDS, 2012, Kyiv, Ukraine.
8. Balakirjeva, O.M., Varban, M.Yu. and Artiukh, O.R. (2001), *Protydiia epidemii VIL/SNIDu v molodizhnomu seredovyschi* [Counteraction to the epidemic of HIV/AIDS among youth], UNICEF Ukraine; State Center for Youth Services; Ukrainian Institute of Social Research, Kyiv, Ukraine.
9. Semyhina, T. (1997), “AIDS image on newspaper pages as a reflection of public attitudes to new social problems”, *Liudyna, pryroda, suspil'stvo* [Man, nature, society], *Zbirka tez konferentsii* [Collection of Conference abstracts], National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine.

- ЮНЭЙДС [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.unaids.org
14. Україна та ВІЛ/СНІД: час діяти : звіт про людський розвиток в Україні / Програма розвитку ООН. – Київ, 2003.
  15. European Guidelines for treatment of HIV-infected adults in Europe. Version 7.1. November 2014.
  16. DHHS: Guidelines for prevention and treatment of opportunistic infections in HIV-infected adults and adolescents. July 2013.
  17. HIV/AIDS treatment and care in Ukraine 2013 // UN-AIDS [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.euro.who.int/data/assets/pdf_file/0004/194071/Evaluation-report-on-HIV-AIDS-treatment-and-care.pdf
  18. UNAIDS Gapreport, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unaids.org/ru/resources/presscentre/pressreleaseandstatementarchive/2014/july/20140716prgareport>
  10. Skvortsov, L.V. Tolerantnost': ylliuziya yly sredstvo spasennia? [Tolerance: illusion or a means of salvation?], available at: http://www.tolerance.ru/review-hist/ill_ili_sredstvo.html
  11. Semyhina, T., Banas, O. and Venedyktova, N. (2007), Sotsial'na robota z liud'my z VIL/SNIDom: Metodychnyj posibnyk [Social work with people with HIV/AIDS: Toolkit], Kyiv, Ukraine.
  12. Stavlennia suspil'stva do liudej, iaki zhyvut' z VIL. Dostupnist' posluh ta prava liudej, iaki zhyvut' z VIL v Ukraini: Rezul'taty sotsial'noho doslidzhennia [The attitude towards people living with HIV. The availability of services and the rights of people living with HIV in Ukraine: Social Research Results], 2004, Kyiv, Ukraine.
  13. Information Bulletin UNAIDS, "Stigma, discrimination and violation of human rights in connection with HIV", available at: www.unaids.org
  14. Ukraina ta VIL/SNID: Chas diiaty. Zvit pro liuds'kyj rozvytok v Ukraini [Ukraine and HIV/AIDS: Time to Act. Report on human development in Ukraine], United Nations Development Program, 2003, Kyiv, Ukraine.
  15. European Guidelines for treatment of HIV-infected adults in Europe. Version 7.1. November 2014.
  16. DHHS: Guidelines for prevention and treatment of opportunistic infections in HIV-infected adults and adolescents. July 2013.
  17. HIV/AIDS treatment and care in Ukraine 2013, available at: http://www.euro.who.int/data/assets/pdf_file/0004/194071/Evaluation-report-on-HIV-AIDS-treatment-and-care.pdf
  18. UNAIDS Gapreport, 2014, available at: <http://www.unaids.org/ru/resources/presscentre/pressreleaseandstatementarchive/2014/july/20140716prgareport>